

ВИДИ ТА ФОРМИ ЗВЕРНЕНЬ ГРОМАДЯН ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ TYPES AND FORMS OF CITIZENS' APPEALS WHEN CROSSING THE STATE BORDER

Дука В.В., аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права юридичного факультету
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

У статті проаналізовано типи та форми звернень громадян при перетині державного кордону. Акцентовано увагу на деяких проблемних аспектах, що виникають при практичній реалізації права громадян України та іноземних громадян перетинати державний кордон. Автор також звертає увагу на застарілість деяких нормативно-правових актів, що регулюють типи звернень громадян, і необхідність приведення їх у відповідність до потреб і правовідносин, які існують сьогодні. Зокрема, у зв'язку з тим, що надання телеграмних послуг припинено, а громадяни не мають технічної можливості реалізувати своє право на звернення, використовуючи цю форму звернення, пропонується внести зміни до постанови Кабінету Міністрів № 858 від 24 вересня 2008 р. «Про затвердження Класифікатора звернень громадян» і виключити з розділу І ч. 6 п. 6.1.

Встановлено, що наступним стратегічним напрямом реформування інституту звернень громадян із використанням досвіду європейських держав має стати створення єдиного виду звернень громадян – петиції, яка поєднує ознаки скарги, пропозиції, запиту та ініціативи. Також існує потреба у поступовому переході до єдиної форми заявки у вигляді електронної заяви (електронної петиції), що може подаватися через відповідні заявки електронних телекомунікаційних пристроїв, однак, враховуючи недостатньо високий рівень цифровізації населення (зокрема людей похилого віку), необхідно залишити використання альтернативних (письмових) форм звернення у перехідний період (5–7 років).

З метою вирішення мовного питання при перетині державного кордону особами, котрі не володіють державною мовою України і, відповідно, позбавлені права подати звернення, підкреслюється необхідність зміни вимог до роботи працівників Державної прикордонної служби. Однією з таких вимог має стати вільне володіння керівником підрозділу Держприкордонслужби, розміщеного на пункті пропуску через державний кордон, двома офіційними мовами ООН. Необхідно також забезпечити присутність на пункті пропуску через державний кордон України працівника Державної прикордонної служби, що вільно володіє мовою, якою розмовляють громадяни країни, на кордоні з котрою розташований пункт пропуску. Нормативне закріплення таких вимог спрямоване на забезпечення захисту прав осіб, які не володіють державною мовою.

Ключові слова: звернення громадян, види звернень, форми звернень, перетин державного кордону, електронне звернення, електронна петиція.

The article analyzes the types and forms of citizens' appeals when crossing the state border. Emphasis is placed on some problematic aspects that arise in the practical implementation of the right of citizens of Ukraine and foreign citizens to cross the state border. The author also draws attention to the obsolescence of some regulations governing the types of citizens' appeals and the need to bring them into line with the needs and legal relations that exist today. In particular, due to the fact that the provision of telegram services is suspended and citizens do not have the technical ability to exercise their right to appeal using this form of appeal, it is proposed to amend the Cabinet of Ministers Resolution № 858 of September 24, 2008 "On approval of the Classifier citizens' appeals" and to exclude from Section I of part 6 item 6.1.

It is established that the next strategic direction of reforming the institution of citizens' appeals, using the experience of European states, should be the creation of a single type of citizens' appeals – a petition, which combines features of complaint, proposal, request and initiative. There is also a need for a gradual transition to a single form of application in the form of an electronic application (electronic petition), which can be submitted through the relevant applications of electronic telecommunications devices. However, given the insufficiently high level of digitalization of the population (in particular, the elderly), it is necessary to leave the use of alternative (written) forms of treatment during the transition period (5–7 years).

In order to resolve the language issue, when crossing the state border by persons who do not speak the state language of Ukraine and are accordingly deprived of the right to file an appeal, the need to change job requirements for employees of the State Border Guard Service is emphasized. One of such requirements should be the fluency of the head of a unit of the State Border Guard Service located at a state border checkpoint, two official languages of the United Nations. It is also necessary to ensure the presence of an employee of the State Border Guard Service at the checkpoint across the state border of Ukraine, who is fluent in the language spoken by the citizens of the country at the border with which the checkpoint is located. The normative consolidation of such requirements is aimed at ensuring the protection of the rights of persons who do not speak the state language.

Key words: citizens' appeals, types of appeals, forms of appeals, crossing the state border, electronic appeal, electronic petition.

Постановка проблеми. Найвищою соціальною цінністю є людина. Цей конституційний принцип гарантує кожній особі реалізацію суб'єктивних прав. Держава взяла на себе обов'язок забезпечення прав, свобод та інтересів особи, тому відповідає за свою діяльність перед людиною. Реалізація права на звернення виступає найпростішим засобом захисту та реалізації прав, свобод та інтересів особи, яким вона може скористатися у будь-який момент, звернувшись до відповідних повноважних суб'єктів. Розвиток інноваційних технологій та активне використання мережі Інтернет, а також євроінтеграційні прагнення України викликають потребу перегляду видового розмаїття звернень громадян при перетині державного кордону. Ґрунтовних наукових праць із цієї проблематики сьогодні бракує, внаслідок чого інститут звернень громадян в Україні залишається недостатньо розвиненим і функціонально обмеженим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему практичної реалізації права громадян на звернення у різні часи досліджували Н.П. Каменська, Г.М. Котляревська, Л.Є. Кисіль, О.О. Чуб та інші вітчизняні науковці, однак

комплексного аналізу перспектив розширення видів звернень громадян при перетині державного кордону не проводилося, що вказує на актуальність обраної теми дослідження.

Формулювання цілей. Мета статті полягає у комплексному аналізі наявних видів і форм звернень та встановленні доцільності запровадження нових форм звернення громадян.

Виклад основного матеріалу. У ст. 3 Закону України «Про звернення громадян» термін «звернення громадян» об'єднує такі правові категорії, як пропозиція, заява чи скарга, але чинна розгалужена система звернень громадян при перетині державного кордону за системоутворюючими факторами дає підстави стверджувати, що це поняття за змістом є ширшим і може мати інші види.

Відповідно до Конституції України та Закону України «Про звернення громадян» (далі – Закон № 393/96) можна визначити види звернень за такими критеріями: залежно від суб'єкта звернення виділяють індивідуальні та колективні звернення; залежно від форми звернення можуть бути письмовими й усними [1]; за змістом звернення поділяються на зауваження, скарги, пропозиції, заяви

та клопотання; залежно від суб'єкта, до якого звертаються – до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їхніх функціональних обов'язків [2]. Розмежування видів звернень громадян ґрунтується на особливостях процедури розгляду і вирішення, строків розгляду та засобах досягнення відновлення права.

Система звернень громадян відповідно до зазначених законів не є повною у відношенні звернень при перетині державного кордону, тому для визначення системи звернень при перетині державного кордону необхідно врахувати Класифікатор звернень громадян, відповідно до якого встановлюються такі критерії класифікації видів звернень: за формою надходження (поштою, на особистому прийомі, через уповноважену особу, через органи влади, через засоби масової інформації, від інших органів, установ, організацій); за способом звернення; за видами (пропозиція, заява скарги); за ознакою надходження (первинне, повторне, дублетне, неодноразова, масове); за суб'єктами (індивідуальне, колективне, анонімне); за типом (телеграма, лист, усне, електронне, петиція); за категоріями авторів звернення; за соціальним станом авторів звернень; за результатами розгляду [3]. Окрім самої класифікації звернень, Постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2008 р. «Про затвердження Класифікатора звернень громадян» на органи виконавчої влади було покладено зобов'язання застосовувати Класифікатор і щокварталу інформувати Кабінет Міністрів про стан роботи зі зверненнями громадян і порушені в них питання.

Практично більша частина звернень громадян викладаються таким чином, що зміст таких звернень одночасно містить ознаки заяви, скарги, пропозиції та зауваження. У зв'язку з цим визначення критеріїв розмежування видів звернення має не лише теоретичне, а і практичне значення [4, с. 110]. Кожен вид звернення характеризується вимогами до структури, обсягу прав та обов'язків учасників, а також порядком їх реалізації. У загальному вигляді при зверненні до органів публічної адміністрації вчені виділяють звернення публічного та приватного характеру [5, с. 126]; пропозиції, зауваження і повідомлення як звернення публічного характеру, клопотання і скарги як звернення приватного характеру [6, с. 37]. Н.П. Каменська поділяє звернення залежно від призначення або змісту звернень на пропозиції, заяви, скарги, інформаційні запити, запити щодо роз'яснення законодавства [7, с. 10].

Залежності від змісту звернення при перетині державного кордону можемо виділити пропозицію, скаргу та петицію.

Відповідно до Закону № 393/96 «пропозиція (зауваження)» розглядається як звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави та суспільства [2]. Пропозиції завжди містять поради, рекомендації, побажання щодо підвищення ефективності організації та діяльності. Зауваження містять критичну оцінку діяльності органів публічної влади із вказівкою на недоліки у правовому регулюванні відносин у певній сфері публічного управління.

Скарга також є видом звернення громадян із певною вимогою поновити права або з метою захисту законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб [2]. Підставою звернення громадян зі скаргою при перетині державного кордону можуть бути дії, якими порушено права та законні інтереси особи;

створюються перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод; незаконного покладення обов'язків; примушення виконання певних дій; притягнення до відповідальності тощо.

Скарга є найбільш поширеним видом звернення громадян, оскільки значна кількість нормативно-правових актів встановлює обов'язок суб'єктів владних повноважень і посадових осіб вирішувати питання щодо поновлення порушених прав, свобод та інтересів. Зі скаргою можливо звертатися до Президента України; Уповноваженого Верховної Ради з прав людини; органу виконавчої влади та їхніх посадових осіб; органів прокуратури України; судів та інших уповноважених розглядати скарги суб'єктів [8, с. 376].

Право звернення з петицією закріпилося у європейських країнах у XIX ст. Подання петиції було втіленням права звернення до публічних органів із висловленням у письмовій формі своєї думки, прохання чи скарги [9, с. 823]. Прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону № 393/96 щодо електронного звернення та електронної петиції» від 2 липня 2015 р. зробило електронні петиції доступним механізмом реалізації права на звернення до органів державної влади [10]. За законодавством України електронна петиція направляється через офіційний веб-сайт відповідного органу або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції. Громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями [2]. Електронна петиція, що стосується питання перетину державного кордону, трактується як офіційне звернення з вимогою, пропозицією чи скаргою до уповноважених суб'єктів. Таке звернення реалізується одноособово, але набуває колективної підтримки та спрямоване на удосконалення правовідносин та усунення порушень прав при перетині державного кордону [2].

Відповідно до Закону № 393/96 звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, його можна надсилати поштою або передавати до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо повноваження цієї особи оформлені згідно із чинним законодавством. Письмове звернення також може бути надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку (електронне звернення) [2].

Аналізуючи чинне законодавство, можна дати висновок, що дотримання форми письмового звернення має імперативний характер, оскільки Закон № 393/96 зобов'язує прийняти та розглянути в обов'язковому порядку звернення, оформлені належним чином і подані відповідно до визначеної процедури. Водночас письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає. Таким чином, можна констатувати наявність такої підстави для відмови у прийнятті звернення, як недодержання письмової форми, що тягне за собою повернення заявникові його заяви з відповідними роз'ясненнями.

15 серпня 2016 р. відбувся перехід Кабінету Міністрів України на систему електронного документообігу, до якого приєднані центральні органи виконавчої влади, Адміністрація Президента України й Апарат Верховної Ради України. Такий перехід став початком запровадження у майбутньому системи електронних звернень, які надалі могли б замінити паперові носії. Запровадження таких нових підходів і перехід до електронних звернень має враховувати також потреби людей похилого віку, соціально незахищених і внутрішньо переміщених осіб, адже часто саме вони не мають доступу до мережі Інтернет та інших засобів зв'язку, окрім пошти [4, с. 112].

Розвиток інноваційних технологій та активне використання мережі Інтернет дає можливість не тільки отримувати інформацію, задовольняти різні потреби, але й створює широкі можливості для фізичних осіб щодо захисту своїх прав, свобод та інтересів. У публічних правовідносинах за допомогою засобів електронного зв'язку та мережі Інтернет створена можливість взаємодіяти з органами державної влади та будь-якими іншими суб'єктами владних повноважень, використовуючи таку форму, як електронне звернення. Така форма зумовлена зручністю направлення електронного звернення при перетинанні державного кордону (із застосуванням безпроводного доступу до Інтернету через мережу Wi-Fi або з використанням мобільного Інтернету) та швидкістю подання такого звернення. Крім того, відсутність імперативної форми звернення допомагає уникнути бюрократичних проявів і мінімізувати направлення звернення до помилкового адресата [11, с. 152].

Затверджений Кабінетом Міністрів України класифікатор звернення громадян виділяє залежно від типу такий вид звернень громадян, як телеграма [3], але з 1 березня 2018 р. українські поштами відмовилися від надання послуг відправки телеграм через збитковість і малу кількість бажаючих відправити таким чином повідомлення [12]. У зв'язку із тим, що громадяни більше не мають технічної можливості реалізувати зазначений вид звернення, його необхідно виключити із Класифікатора звернень громадян.

Закон № 393/96 також гарантує право направлення письмового звернення з використанням мережі Інтернет або засобів електронного зв'язку (електронне звернення) [2]. Зі змісту вказаного закону випливає, що електронне звернення тотожне письмовому, але з використанням особою мережі Інтернет і засобів електронного зв'язку. Причому зміст звернення не обов'язково повинно бути викладено у письмовій формі. Свою заяву, клопотання або скаргу громадянин може прикріпити до електронного листа у вигляді аудіо- чи відеозапису. Крім того, на сайті Держприкордонслужби України міститься електронна форма звернення, яка передбачає необхідність заповнення даних у електронному форматі. Зокрема, особа, котра перетинає державний кордон і має необхідність звернення, має зазначити такі відомості: отримувач звернення – орган Державної прикордонної служби України; інформація відправника – прізвище, ім'я та по батькові, а також його місце проживання; тип звернення – індивідуальне, колективне, анонімне; вид звернення – пропозиція (зауваження), заява (клопотання), скарга; зміст звернення відповідно до ст. 5 Закону № 393/96; дата звернення, електронна пошта, контактний телефон та адреса, куди надіслати відповідь [13].

Таким чином, можемо зазначити, що електронне звернення має певні переваги порівняно з письмовим, оскільки для захисту порушеного права особі потрібно витратити менше часу та використовувати більш просту процедуру. Все це дає підстави виділити електронне звернення як окремих вид.

Запровадження та розвиток електронного урядування й електронної демократії в Україні поступово наближає Україну до стандартів Європейського Союзу. Нові інформаційно-телекомунікаційні технології створюють для громадян нові можливості реалізації прав за більш короткий проміжок часу, оминаючи бюрократичні процедури. З метою реалізації положень Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, виникає нагальна потреба переходу до єдиної форми звернення у вигляді електронного звернення (електронної петиції) через відповідні додатки електронних телекомунікаційних пристроїв. Для врахування інтересів тієї частини населення, яка не володіє навичками користування мережею Інтернет або не має для цього технічних можливостей, необхідно

залишити альтернативні форми звернення (письмову) протягом перехідного періоду.

Прийняття Кабінетом Міністрів України Постанови про затвердження Положення «Про державну інформаційну систему електронних звернень громадян» створило можливість звернення громадян до органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування за допомогою електронних документів. Крім того, створення заходів забезпечення оперативного контролю з боку громадян за розглядом їхніх звернень, ведення органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування обліку звернень і контролю за вирішенням порушених у них питань стало засобом захисту конституційних прав особи. Система функціонує як інформаційний ресурс електронних звернень громадян, що дає змогу звернутися з використанням Інтернету до органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування [14].

Як нововведення, зазначена система потребує додаткової уваги законодавця, оскільки в нормативно-правових актах ця система описується досить загально, тоді як вона має бути відпрацьована з максимальною точністю для створення уніфікованої та стандартної форми електронних звернень. За умови детальної технічної розробки та безперерйного функціонування цієї системи вона має витіснити усі інші види звернень завдяки своїй швидкості, зручності та мобільності. Електронна система звернень абсолютно усуває складності, що можуть бути викликані нерозбірливим почерком або незрозумілою дикцією заявника. Обладнання такої системи сучасними мовними алгоритмами з максимально можливою кількістю мов автоматично усуває проблеми для іноземних громадян.

Звернення громадян під час перетину державного кордону має певні особливості, характерні для правовідносин, які виникають між особою і контролюючими органами та службами у пункті пропуску через державний кордон, тому найефективніше буде застосовувати саме усне звернення за допомогою телефонного зв'язку. Додаткові переваги усному зверненню за допомогою телефонного зв'язку під час перетину державного кордону надає також відсутність бюрократичної процедури подання письмового звернення з оформленням відповідних паперових документів і направлення безпосередньо відповідній ланці структури Держприкордонслужби України, котра має повноваження розглядати звернення чи перенаправляти відповідному компетентному адресату.

Законодавством України закріплюється право громадян звертатися до органів державної влади місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб українською мовою [2]. Імперативність використання державної мови при зверненні створює певні труднощі для осіб, які не володіють нею. Кількість іноземців та осіб без громадянства, що прямують в Україну чи виїжджають із неї, доволі значна [15, с. 58–61]. Особи, котрі не є громадянами України та законно перебувають на її території, також мають право звертатися до відповідних органів, якщо інше не передбачено міжнародними договорами.

Для вирішення мовного питання, яке може виникнути при перетині державного кордону особою, що не володіє державною мовою України, є достатньо підстав. Євроінтеграційна спрямованість України зобов'язує органи державної влади сприяти популяризації офіційних мов Організації Об'єднаних Націй (або мов міжнародного спілкування) серед громадян України. Тому потрібно змінювати вимоги, яким повинні відповідати співробітники Державної прикордонної служби України.

Висновки. Дослідивши основні види та форми звернення громадян при перетині державного кордону, можна зазначити таке:

1. Українська правова та політична система довгий час перебувають у процесі постійного реформування.

Євроінтеграційні процеси та зближення законодавства України з європейським законодавством призводить до запровадження нових форм звернення громадян, але без паралельної ревізії застарілих форм. Для подальшого розвитку інституту звернення громадян необхідно переглянути види звернення громадян і привести їх у відповідність до потреб і правовідносин, які існують сьогодні. Зокрема, у зв'язку з тим, що надання послуг із відправки телеграм припинено, і громадяни не мають технічної можливості реалізувати своє право на звернення, використовуючи таку форму звернення, пропонуємо внести зміни до Постанови Кабінету Міністрів № 858 від 24 вересня 2008 р. «Про затвердження Класифікатора звернення громадян» і виключити з Розділу I ч. 6 п. 6.1.

2. Черговим стратегічним напрямом реформування інституту звернення громадян із використанням досвіду європейських держав має стати утворення єдиного виду звернення громадян – петиції, що об'єднає у собі ознаки скарги, пропозиції, прохання та ініціативи. Також існує потреба поступового переходу до єдиної форми звернення у вигляді електронного звернення (електронної петиції),

яку можна буде подавати через відповідні додатки електронних телекомунікаційних пристроїв, однак, враховуючи недостатньо високий рівень діджиталізації населення (зокрема осіб похилого віку), необхідно залишити використання протягом перехідного періоду (5–7 років) альтернативних (письмових) форм звернення.

3. Для вирішення мовного питання при перетині державного кордону особами, котрі не володіють державною мовою України й відчують перешкоди при реалізації права подати звернення, виникає потреба змінити посадові вимоги до співробітників Держприкордонслужби. Однією з таких вимог має стати вільне володіння керівником підрозділу Держприкордонслужби, розміщеного на пункті пропуску через державний кордон, двома офіційними мовами ООН. Також потрібно забезпечити на пункті пропуску через державний кордон України присутність співробітника Держприкордонслужби, котрий вільно володіє мовою, якою розмовляють громадяни країни, на кордоні з якою розміщено пункт пропуску. Нормативне закріплення таких вимог спрямоване на забезпечення захисту прав осіб, що не володіють державною мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституції України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
3. Про затвердження класифікатора звернень громадян : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 858. *Офіційний вісник України*. № 73. Ст. 2461.
4. Кисіль Л.Є. Відносини, що виникають за зверненням громадян до органів публічної адміністрації: деякі аспекти адміністративно-правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 110–113.
5. Чуб О.О. Конституційне право громадян на участь в управлінні державними справами : монографія. Харків : Одиссей, 2005. 232 с.
6. Котлярєвська Г. Методичні питання класифікації звернень громадян до органів влади. *Юридична Україна*. 2010. № 5. С. 37–41.
7. Каменська Н.П. Класифікація звернень до органів публічної адміністрації за змістом: дискусійні питання. *Юридична Україна*. 2014. № 9. С. 10–13.
8. Кузьменко О.В. Курс адміністративного права України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 904 с.
9. Дюги Л. Конституционное право. Москва : Типография т-ва И.Д. Сытина, 1908. 957 с.
10. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції : Закон України від 2 липня 2015 р. № 577-VIII. *Голос України*. 2015. № 134.
11. Дука В.В. Особливості електронного типу звернень громадян при перетині державного кордону України. *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 22–23 грудня 2017 р.). Запоріжжя, 2017. С. 152–154.
12. 3 1 березня 2018 р. «Укртелеком» припинить пересилати телеграми. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 221 (6090).
13. Державна прикордонна служба. Електронна форма звернення. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/handling/> (дата звернення: 04.10.2020).
14. Про затвердження Положення про Державну інформаційну систему електронних звернень громадян : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2013 р. № 958. *Офіційний вісник України*. 2014. № 4. Ст. 104.
15. Дука В.В. Правові та організаційні засади усних звернень громадян за допомогою телефонного зв'язку до Держприкордонслужби України. *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави* : матеріали XXII щорічної звітної наук. конфер. науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів (м. Хмельницький, 24 березня 2018 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 58–61.